

Morfologia-kurssin luentomateriaaleja

Juho Härme

31. elokuuta 2016

Sisältö

| | | |
|----------|---|----------|
| 1 | Luento 2: morfeemityypeistä ja sanaluokista | 2 |
| 1.1 | Morfeemien alalajeista tarkemmin | 2 |
| 1.1.1 | Juurimorfeemit | 2 |
| 1.1.2 | Affiksit | 2 |
| 1.1.3 | Vartalo | 4 |
| 1.2 | Morfofonologisista vaihteluista | 4 |
| 1.3 | Substantiivit, adjektiivit, pronominit, lukusanat | 6 |
| 1.3.1 | Substantiivit | 6 |
| 1.3.2 | Adjektiivit | 6 |
| 1.3.3 | Pronominit | 6 |
| 1.3.4 | Lukusanat | 7 |

1 Luento 2: morfeemityypeistä ja sanaluokista

- [Takaisin sivun ylälaitaan](#)
- [Lataa PDF](#)
- [Tutki luentokalvoja](#)
- [Tutki tuntitehtäviä](#)

1.1 Morfeemien alalajeista tarkemmin

Palataan toisen luennon aluksi tarkemmin eri morfeemityyppeihin. Edellä todettiin, että kieliopillisia morfeemeja voidaan luokitella juurimorfeemeiksi, prefikseiksi, suffikseiksi, postfikseiksi¹, taivutuspäätteiksi ja interfikseiksi. Nämä voidaan jo lähtökohtaisesti jakaa kahteen ryhmään: juurimorfeemeihin ja *affikseihin* (аффиксы). Tutkitaan kumpaakin ryhmää seuraavassa tarkemmin.

1.1.1 Juurimorfeemit

Juurimorfeemin käsitteeseen olemmekin jo törmänneet. Kuten Musatov (2016: 28) huomauttaa, venäjässä ei ole sanoja, joissa ei olisi juurimorfia. Toisin sanoen jokaikisesta venäläisestä sanasta voidaan erottaa *vähintään* juurimorfeemi. Juurimorfeemi ilmaisee sanan lähtökohtaisen leksikaalisen merkityksen, jota muut morfeemit, esimerkiksi prefiksit, voivat muokata. Joskus juurimorfi on ainoa morfi koko sanassa:

(1) /автор/

On kuitenkin huomattava, että vaikka juurimorfeemi on ainoa morfeemityyppi, joka voi jo itsessään muodostaa sanan, aina näin ei kuitenkaan käy. Mieti esimerkiksi sanoja *одеть* ja *надеть*. Missä niissä on juurimorfi ja voisiko se esiintyä itsenäisenä sanana?

Sanojen *одеть* ja *надеть* juurimorfeiksi voidaan erottaa /де/. Tällaisia ei-itsenäisinä esiintyviä morfeemeja nimitetään sidotuiksi (связанные) erotuksena vapaista (свободные) juurimorfeemeista.

1.1.2 Affiksit

Prefiksit ja suffiksit Prefiksejä (префиксы)² ja suffikseja (суффиксы) käytetään muodostettaessa uusia sanoja. Ne eivät siis liity taivuttamiseen, vaan ennen kaikkea *johtamiseen* ja *sanamuodostukseen* (vrt. päätteet alla). Tarkastellaan aluksi erityisen selkeää tapausta:

(2) /со/автор/

¹Jos ihmettelet, miksi kaikki nämä nimitykset päättyvät "fiksi/фикс", sanojen etymologia juontaa latinan *figere*-verbiin, jonka merkitys on 'liittää, kiinnittää'.

²Venäläisperäisempi termi olisi приставка. Tieteellisessä diskurssissa on kuitenkin parempi käyttää префикс-termiä. Vrt. myös ero suomen *prefiksi*- ja *etuliite*-sanojen välillä.

Esimerkissä 2 on prefiksi /co/, joka muuttaa автор-sanan merkitystä ja muodostaa kokonaan uuden sanan, jonka merkitys (‘toinen mukana ollut kirjoittaja’, ‘kanssakirjoittaja’) tässä tapauksessa on helppo ymmärtää ikään kuin muokatuksi juurimorfeemin merkitykseksi. Myös edellä mainituissa надеть- ja одеть-sanoissa juurimorfia /де/ edeltävää ainesta voidaan nimittää prefiksiksi (morfit /на/ ja /о/). Ne muokkaavat juuresta uuden sanan, vaikka tässä tapauksessa itse juuri ei sanana esiinnykään. Tavallisia prefiksejä ovat esimerkiksi *непе-, за-, ом-, с-* jne.

Suffiksit eroavat prefikseistä siten, että siinä missä prefiksit sijoittuvat *ennen* juurimorfeemia, sijoittuvat suffiksit juurimorfeemin *jälkeen*. Myös suffiksit ovat etupäässä sananmuodostuksellisia morfeemeja. Suffikseista voisi todeta, että muun muassa ääntenmuutosten takia niitä on välillä vaikea erottaa, niin että suffikseja on usein sielläkin, missä ensi katsojalta ei siltä näyttäisi. Helposti havaittavissa on esimerkiksi adjektiivista /хитр/-juurimorfiin liitetty *ость*-suffiksi esimerkissä 3:

(3) /хитр/ость/

Vaikeammin havaittavia ovat esimerkiksi verbinmuodostussuffiksit /и/ ja /а/:

(4) уч/и/ть

(5) игр/а/ть

Muita tyypillisiä suffikseja ovat esimerkiksi /ик/, /ец/, /тель/ jne.

Sekä prefikseistä että suffikseista on huomattava, että niitä voi sanassa olla useita. Mitä prefiksejä ja suffikseja voit erottaa seuraavista sanoista?

(6) переодеваю

(7) основательницу

Taivutuspäätteet Taivutuspäätteillä ei muodosteta uusia sanoja vaan ilmaistaan eri kieliopillisia kategorioita ja niiden arvoja (vrt. prefiksit ja suffiksit yllä). Taivutuspäätteet sijaitsevat sanassa prefiksian, juurien ja suffiksien jälkeen. Tutki esimerkiksi seuraavaa *худой*-adjektiivin sananmuotoa:

(8) /худ/ую/

/ую/ on taivutuspäätte, joka ilmaisee useampaakin kieliopillista kategoriaa: lukua (arvona tässä yksikkö), sukua (feminiini) ja sijaa (akkusatiivi). Osin toisenlaisista taivutuspäätteistä on kyse seuraavissa esimerkeissä:

(9) /гул/я/л/а/

(10) /книг/а/

(11) /обед/ø/

Esimerkissä 9 on itse asiassa kaksi päätettä, /л/, joka ilmaisee aikamuotoa (mennyt aika) ja /а/ joka ilmaisee lukua ja sukua (yksikkö, feminiini). Esimerkki 11 on merkittävä siinä mielessä, että se esittelee *nollamorfin* (нулевой морф) käsitteen. Voidaan nimittäin katsoa, että обед-sanassakin on – kuten книга-sanassa – sukua ilmaiseva pääte. Tämä vain ei edustu jonakin sarjana foneemeja vaan nimenomaan äänteiden puuttumisena. Nollamorfia merkitän symbolilla ø. Käsitteeseen palataan vielä kurssin edetessä, joten ei kannata pelästyä, vaikka sen merkitys jäisi jonkin verran avoimeksi.

Taivutuspäätteistä käytetään joskus pääte/окончание-nimitysten lisäksi termiä fleksio (флексия).

Postfiksit ja interfiksit Prefiksit ja suffiksit ovat erittäin yleisiä morfeemityyppejä. Sen sijaan sekä *postfikseja* (постфиксы) että etenkin *interfiksejä* (интерфиксы) esiintyy huomattavasti harvemmin. Postfiksit ovat periaatteessa sananmuodostuksen palveluksessa olevia morfeemeja, jotka sijoittuvat prefiksien, juuren, suffiksien ja taivutuspäätteiden jälkeen, siis nimensä mukaisesti viimeiselle mahdolliselle paikalle sanassa. Venäjän tavallisimpia postfiksejä ovat -нибудь, -то, -либо sekä ehkä tavallisimmin vastaan tuleva verbeillä esiintyvä -ся. Interfiksit puolestaan ovat – nekin nimensä mukaisesti – sanojen välissä olevia liitosmorfeemeja, joiden avulla muodostetaan yhdyssanoja:

(12) /чёрн/о/бел/ый/

1.1.3 Vartalo

Vartalon (основа) käsitteeseen palataan tarkemmin käsiteltäessä kieliopillisten kategorioiden konkreettisia arvoja. Jo tässä vaiheessa on paikallaan todeta, että vartalon käsitettä ei kannata sekoittaa juurimorfeemin käsitteeseen. Itse asiassa vartalo ei useinkaan koostu vain yhdestä, vaan itse asiassa useammasta morfeemista. Vartaloksi nimittäin sanotaan sitä osaa sanasta, joka jää jäljelle, kun postetaan taivutuspäätteet, esimerkiksi (vartalo erotettu kursiivilla):

(13) /преподава/тел/я/

[tehtävä 2.1: luokittele morfeemeja]

1.2 Morfofonologisista vaihteluista

Edellisellä luennolla mainittiin, että yksi morfologian alalajeista on nimeltään morfofonologia (морфонология). Morfofonologialla on kielenkäyttäjän kannalta paljon käytännön merkitystä. Tämä johtuu siitä, että morfofonologia tutkii muun muassa *ääntenmuutoksia* (чередования). Juuri ääntenmuutokset saavat usein aikaan vaikutelman siitä, että esimerkiksi verbien persoonataivutuksessa on “pelkkiä poikkeuksia” tai muotoja, joita ei voi ennustaa. Tosiassa nämä muodot ovat usein täysin säännönmukaisia, mutta niissä vain tapahtuu yhtälailla säännönmukaisia konsonanttien tai vokaalien vaihteluita. Katsonne tässä yhteydessä vain lyhyesti yhtä esimerkkiä ja palaamme morfofonologiaan

vaihteluihin muun muassa substantiivien sija- ja verbien persoonakategorian käsittelyn yhteydessä.

Ehkäpä kaikkein tavallisin ääntenmuutos on liudentuneiden ja liudentumattomien konsonanttien vaihtelu. Vain kirjoitettua sanaa katsoessa ei ehkä tulisi ajatelleeksikaan, että seuraavat äänneparit (Мусатов 2016: 148-149) eivät itse asiassa edusta saman äänten kahta eri versiota vaan kahta eri äännettä – kahta eri foneemia:

- $p - p'$
- $m - m'$
- $d - d'$
- $t - t'$
- $n - n'$
- $c - c'$
- $\zeta - \zeta'$
- $l - l'$
- $\phi - \phi'$
- $g - g'$
- $x - x'$
- $k - k'$
- $b - b'$
- $z - z'$
- $\pi - \pi'$

Ajattele tässä valossa esimerkkiä 14. Lisättäessä juurimorfiin /кот/ suffiksi /ик/ morfin viimeinen foneemi vaihtuu eli äänne [т] muuttuu äänneeksi [т'] – tämä ero vain ei näy ortografian tasolla, kirjoituksessa.

(14) кот – котик

Tietyissä tapauksissa ero voidaan havaita ortografiankin tasolla:

(15) путь – путник

esimerkissä 15 liudentunut [т']-äänne vaihtelee liudentumattoman [т]-äänten kanssa, mikä näkyy pehmeän merkin puuttumisena путник-sanana kirjoitusasusta.

Paljon näitä sananmuodostukseen liittyviä esimerkkejä konkreettisemmin ääntenmuutokset näyttäytyvät, kuten mainittua, taivutuksessa. Tavallisimpia tapauksia (ks. Мусатов 2016: 158) ovat esimerkiksi [з']/[ж]-vaihtelu (16), [т']/[ч]-vaihtelu (17) ja [с']/[ш]-vaihtelu (18):

(16) морозить – морожу

(17) платить – плачу

(18) косить – кошу

Tällä kurssilla morfit merkitään aina kun mahdollista tavallisen kirjoitusasun mukaisesti. Jos huomio kuitenkin on esimerkiksi ääntenmuutoksissa, saatetaan käyttää foneettista merkintätapaa.

1.3 Substantiivit, adjektiivit, pronominit, lukusanat

Tulevilla luennoilla aletaan tarkemmin perehtyä eri kieliopillisiin kategorioihin ja niiden arvoihin. Aloitamme luku-, suku- ja sijakategorioista, jotka ovat erityisen olennaisia substantiiveilla, mutta myös adjektiiveilla, pronomineilla ja lukusanoilla. Ennen kuin siirrytään varsinaisiin kieliopillisten kategorioiden arvoihin ja toisaalta niiden käyttöön käytännössä (funktionaaliseen morfologiaan), on syytä tutkia hivenen tarkemmin, mitä erityispiirteitä mainittuihin sanaluokkiin liittyy. Kun myöhemmin siirrytään käsittelemään verbejä, otetaan uudestaan käsittelyyn myös nämä kategoriat niiltä osin kuin ne verbeillä edustuvat.

1.3.1 Substantiivit

Substantiivit ovat venäjän yleisin sanaluokka: Venäjän kansalliskorpuksen pääaineiston sanoista 28,5% on substantiiveja. Substantiivit ilmaisevat niin sukua, lukua, sijaa kuin elollisuuttakin.

Substantiiveja voidaan luonnollisesti jaotella edelleen esimerkiksi semanttisin perustein (merkityksen mukaan). Voidaan erotella *yleisnimet* () ja erisnimet (имена собственные). Toisaalta voidaan puhua abstrakteista tai konkreettisista substantiiveista. Lisäksi oma ryhmänsä ovat ainesanat kuten каша, нефть ym. Substantiivit toimivat erityisen usein lähtökohtina muiden sanaluokkien sanojen muodostukselle (ks. Мусатов 2016: 312–).

1.3.2 Adjektiivit

Myös adjektiivit ilmaisevat suku-, luku- ja sijakategorioita sekä ainakin välillisesti elollisuuttakin. Niiden erikoisuus ovat lisäksi *vertailuasteet* (степени сравнения), joita niiden lisäksi ilmaisevat vain adverbit.

Adjektiivit esiintyvät venäjässä *pitkinä* ja *lyhyinä* muotoina (). Lyhyiden muotojen käyttö on syntaktisesti rajoitettua: ne toimivat ainoastaan predikatiiveina, kuten esimerkiksi 19.

(19) Скандинавская кухня *лаконична* в средствах и *многообразна* в методах

1.3.3 Pronominit

Pronominit ilmaisevat (joskin vaihtelevasti) luku-, suku- ja sijakategorioita sekä ainoana sanaluokkana verbien lisäksi myös persoonakategoriaa. Erotuksena verbeistä persoonan ilmaiseminen ei tapahdu pronomineilla taivutuspuutteen vaan sanavartalon avulla (Nikunlassi 2002, 154). Erityisesti persoonapronominit ovat taivutuksen suhteen omalaatuinen luokka, jonka sisällä on suurta vaihtelua. Tähän palataan tarkemmin luennolla 5. Pronominien erikoisuuksiin morfologian kannalta kuuluu myös se, että niistä on usein hankala erottaa juurimorfeemia ja taivutuspuutteita. Ajettele vaikka sananmuotoja *мне* ja *меня* ja vertaa niitä nominatiivimuotoon *я*.

1.3.4 Lukusanat

Lukusanat ovat, kuten edellä mainittiin, osittain hämärästi määriteltävissä oleva luokka, johon luetaan usein morfologiselta rakenteeltaan hyvin erilaisia sanoja. Läheskään kaikki lukusanat eivät, nurinkurista kyllä, ilmaise luvun kieliopillista kategoriaa (niillä ei ole erillisiä yksikkö- ja monikkomuotoja). Myöskään sukua lukusanat eivät paria poikkeusta lukuunottamatta ilmaise. Lukusanat onkin oma luokkansa ennen muuta sen takia, että tähän ryhmään yleensä luettavat sanat ovat merkityksen puolesta lähellä toisiaan (tarkemmin ks. Nikunlassi 2002: 123). Morfologiselta kannalta kannattaa kiinnittää huomio seuraaviin luokansisäisiin jakoihin:

Järjestysluvut (порядковые числительные) ja peruslukusanat (количественные числительные). Järjestysluvut (esimerkiksi *пятый*) toimivat monessa suhteessa adjektiivien tavoin. Niillä ei kuitenkaan ole vertailuasteita tai erillisiä lyhyitä ja pitkiä muotoja.

Perusluvut 1-4 ja muut luvut Peruslukusanatkaan eivät ole täysin yhtenäinen joukko. Oma erillistapauksensa on ensinnäkin lukusana *один*, joka ilmaisee suvukategoriaa (vrt. muodot *одна, одно* jne), lukukategoriaa (*один* vs. *одни*) ja taipuu esimerkiksi sijoissa paljolti adjektiivien tavoin. Luvuilla 2-4 on hyvin erilaiset taivutusparadigmat (konkreettiset kieliopillisten kategorioiden, kuten sijan, arvot) kuin muilla luvuilla. Peruslukusanat ovat siinäkin suhteessa erikoinen luokka, että nominatiivissa ne toimivat pääsanana ja määrävät niihin liittyvän substantiivin sijan (*семь столов*), mutta muuten käyttäytyvät syntaktisessa mielessä adjektiivien tavoin (*без семи столов*).

Morfologiset substantiivit Lukusanoiksi voidaan merkityksensä puolesta luetella myös sanat *миллион, миллиард* ja *тысяча*, vaikka ne taipuvat kuten mitkä tahansa substantiivit ja ilmaisevat niin suku-, luku- kuin sijakategorioita.

Kollektiivilukusanat Oma alaluokkansa lukusanojen sisällä ovat kollektiivilukusanat (*двое, трое* ym.) joiden käyttöympäristöt ovat melko rajattuja. Nekkään eivät ilmaise lukua eli eivät tee eroa yksikön ja monikon välillä.

[tehtävä: mitä kieliopillisia kategorioita muodot ilmaisevat?]

Nikunlassi, Ahti 2002. *Johdatus venäjän kieleen ja sen tutkimukseen*. Helsinki: Finn Lectura.

Мусатов, Валерий 2016. *Русский язык. морфемика. морфонология. словообразование. учебное пособие*. Москва: Флинта.